

B. N. ΤΑΤΑΚΗ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

**ΤΑ ΝΕΑ ΜΟΡΦΩΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ**

*Ανατύπωση ἀπὸ τὰ «Χρονικά» τοῦ Πειραματικοῦ
Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1964

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΤΑ ΝΕΑ ΜΟΡΦΟΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ⁽¹⁾

Ἐντελῶς ἰδιαιτέρη εἶναι ἡ χαρὰ ποῦ μοῦ δίνει ἡ πολύτιμη τούτη εὐκαιρία νὰ ἐπικοινωνήσω μαζί σας. Πρῶτα γιατί ἀπευθύνομαι σὲ ἀγαπητούς συναδέλφους, — τῇ Μέσῃ Παιδείᾳ ὑπηρετήσα στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου ζωῆς—, συναδέλφους μάλιστα, ποῦ ἀποτελοῦν τὰ ἡγετικά στελέχη τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῆς Παιδείας, ὅπως σωστά χαρακτηρίζεται ἡ Μέση Παιδεία, καὶ ἔπειτα γιατί ἀπευθύνομαι σ' αὐτούς σὲ μιὰ ἱστορική γιὰ τὴν Ἑλληνική Παιδεία ὥρα. Ἱστορική, ὄχι μόνο γιατί τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Παιδεία ἀπέκτησε τὸ προβάδισμα στὴ συνείδηση τοῦ ἔθνους, —ἔγινε συνειδητὴ σήμερα σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ βάθος ἡ ἀξία καὶ ἡ δύναμη ποῦ ἔχει ἡ ἐκπαίδευση γιὰ τὴν προκοπὴ γενικὰ τοῦ ἔθνους, γιὰ τὴν καλύτερη ἀντιμετώπιση τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς καὶ τὴν πολυμερέστερη ἀξιοποίηση τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων τῶν ἑλληνοπαίδων—, ἀλλὰ ἱστορική κυρίως ἐπειδὴ εἶναι ὥρα σπουδαίων πραγματώσεων. Πραγματώσεων ποῦ ἀναφέρονται στὸ ὅλο σῶμα τῆς παιδείας μας, ρυθμίζουν μὲ τρόπο μελετημένο καίρια ζητήματά της, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ δωρεὰν παιδεία, ἡ αὐξηση τῶν ἐτῶν τῆς ὑποχρεωτικῆς παιδείας, τὸ γλωσσικό, ἡ ὀργάνωση τῆς παιδείας, ἡ διοίκηση καὶ τὸ πρόγραμμά της, ἡ καλλιέργεια τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης, καὶ πόσα ἄλλα σημαντικὰ θέματα. Πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὅτι ὅλες οἱ ὡς τώρα πραγματώσεις τῆς κυβερνήσεως καὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοθετήματά της διαπνέονται ἀπὸ ὑγιὲς δημοκρατικὸ πνεῦμα· ἐξασφαλίζουν γιὰ ὅλους τοὺς Ἑλληνόπαιδες ἴσες ἀφετηρίες στὸ στίβο τῆς παιδείας καὶ ἐπιδιώκουν νὰ παρέχουν τὴ δυνατότητα στὸν καθένα νὰ φτάνη ὡς τὸ σημεῖο ποῦ οἱ ἀτομικὲς του δυνάμεις τοῦ ἐπιτρέπουν. Αὐτὸ τὸ ὠραῖο ἰδανικό, τὸ τόσο σύμφωνο πρὸς τὸ βαθὺ νόημα τῆς παιδείας, ποῦ εἶναι, ποῦ πρέπει πάντα νὰ εἶναι ἡ ἀκοίμητη μέριμνα γιὰ τὸν ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ τόσο βαθύτατα ἑλληνικό,—ἡ Ἑλλάδα πρώτη θεμελίωσε καὶ καλλιέργησε τὴν παιδευτικὴ ἐνέργεια, πρώτη φιλοσόφησε ἀπάνω στὴν παιδεία,—θυμηθῆτε τὸ Σωκράτη, θυμηθῆτε τὸν μεγάλο Πλάτωνα—, ἀλλὰ καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους

1. Κείμενο ὁμιλίας ποῦ ἔγινε στὸ Α' Πανελλήνιο συνέδριο Γεν. Ἐπιθεωρητῶν Μέσης καὶ Γυμνασιαρχῶν (συνεδρίαση 1ης Σεπτεμβρίου 1964).

ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς πρῶτης πάλι χῶρες ποὺ καθιέρωσαν τὴν ὑποχρεωτικὴ παιδεία—, αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ φωτίζει καὶ θεμελιώνει τὶς νέες πραγματώσεις γιὰ τὴν παιδεία. Γόνιμη στροφή καὶ σταθμὸς καὶ κατεύθυνση σὲ οὐσιαστικὰ θέματα τῆς παιδείας μας οἱ πραγματώσεις αὐτὲς θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἀποτελέσουν τὸν κορμὸ τῆς ὑπερκομματικῆς ἐθνικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς.

Τὸ θέμα μὲ τὸ ὁποῖο ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἀπασχολήσω ἀναφέρεται στὸ πρόγραμμα τοῦ Λυκείου. Πρόκειται γιὰ τὰ νέα μορφωτικὰ στοιχεῖα ποὺ εἰσ-
γονται στὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς Μέσης Παιδείας. Νέα δὲν εἶναι ὅλα τὰ
στοιχεῖα αὐτά, ἀλλὰ καὶ ὅσα δὲν εἶναι νέα ἀντιμετωπίζονται μὲ νέο πνεῦμα
καὶ περιεχόμενο. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ σημαντικό. Γιατί, ὅπως ξέρο-
με, ἡ πολιτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου προχωρεῖ, ἀναπτύσσεται, κάθε φο-
ρὰ ποὺ κατορθώνει καὶ παίρνει νέα στάση ἀπέναντι στὰ ἴδια στὸ βάθος θέμα-
τα. Ἡ παράγραφος 2 τοῦ ἄρθρου 10 τοῦ ἐκπ. Νομοσχεδίου «περὶ ὀργανώ-
σεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς (Στοιχ. καὶ Μέσης) Ἐκπαιδεύσεως» ὀρι-
ζει ὡς διδασκόμενα μαθήματα στὸ Λύκειο καὶ τὰ ἀκόλουθα: Εἰσαγωγή εἰς
τὴν Φιλοσοφίαν μετὰ στοιχείων Ψυχολογίας, εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιο-
λογία, Ἀγωγή τοῦ Πολίτου μετὰ στοιχείων Δικαίου, στοιχεῖα Οἰκονομι-
κῆς Ἐπιστήμης. Αὐτὰ εἶναι τὰ νέα μορφωτικὰ στοιχεῖα. Στὴ σ. 8 τῆς εἰση-
γητικῆς ἐκθέσεως, -παράγραφος δ.-, ὁ νομοθέτης αἰτιολογεῖ τὴν εἰσαγωγή
των μὲ τρόπο ποὺ ἀποκαλύπτει τὴ σημασία ποὺ τοὺς δίνει καὶ τοὺς σκοποὺς
στοὺς ὁποίους ἀποβλέπει. Ἴδου ἡ διατύπωση τῆς αἰτιολογίας: Πλὴν τῶν κα-
θαρῶς ἱστοριοφιλολογικῶν καὶ φυσικομαθηματικῶν εἰσάγεται διὰ τοῦ πα-
ρόντος σχεδίου Ν.Δ. (ἄρθρον 10) εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ Λυ-
κείου μία σειρά μαθημάτων ἀπαραιτήτων εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν νέων, τῶν
προοριζομένων νὰ ζήσουν εἰς ἐποχὴν μεγάλων οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν
μεταβολῶν τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ὡς εἶναι ἡ ἰδική μας.... Διὰ τῶν μαθη-
μάτων τούτων κλιμακουμένων εἰς τὰς τρεῖς τάξεις τοῦ Λυκείου κατὰ σειράν
προϊούσης δυσκολίας, θὰ ἐπιδιωχθῆ ἡ διεύρυνσις τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντος
τῶν μαθητῶν καὶ ἡ χειραγώγησις αὐτῶν εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ ἐννοήσουν
καὶ κατ' ἀξίαν νὰ ἐκτιμήσουν τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ αἰῶνος μας.
Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία ὁ νομοθέτης διαγράφει καὶ
τὴν ὕλη τοῦ μαθήματος: θὰ περιλαμβάνη λέγει, «ὅχι ἀπλῶς τὴν ὑποτυπωδῶς
σήμερον διδασκομένην εἰς τὰ γυμνάσια ψυχολογίαν καὶ λογικὴν, ἀλλὰ ἐκθε-
σιν τῶν κυρίων φιλοσοφικῶν προβλημάτων, καὶ σύντομον ἱστορίαν τῆς φιλο-
σοφίας, ἰδίως τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς».

Εὐγλωττη εἶναι ἡ πυκνὴ τούτη διατύπωση, καὶ μάλιστα γιὰ τοὺς εἰδό-
τας, γιὰ τὰ στελέχη τῆς παιδείας δηλαδή. Ἀλλὰ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, κάθε
ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση εἶναι ἀνάγκη νὰ πείθῃ τὴν παιδαγωγικὴ σκέψη
γιὰ τὴν ὀρθότητά της· καὶ γιὰ νὰ τὴν πείθῃ θὰ πρέπει νὰ παρέχῃ ἱκανοποιη-
τικὰς ἀπαντήσεις στοὺς προβληματισμοὺς ποὺ διεγείρει ἡ ἔνταξή της στὸν

κορμό τῆς παιδείας. Αὐτὴ ἢ πλευρὰ θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ κυρίως. Δὲ θὰ ἀσχοληθῶ τόσο μὲ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξία τῶν νέων μορφωτικῶν στοιχείων, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἄλλων ποὺ εἰσάγονται στὸ πρόγραμμα τοῦ Λυκείου, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσω ἂν καὶ ποιοὶ λόγοι, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἐφήβου, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς των, τὴν καθιστοῦν ἀναγκαία καὶ συντείνουν στὴν παροχὴ ἀρτιώτερης, ἀποτελεσματικώτερης ἀγωγῆς καὶ παιδείας τοῦ νέου ἀνθρώπου, τοῦ ἐφήβου.

Τὰ ἐπιχειρήματα, ἂν ὑπάρχουν, πρέπει νὰ τὰ ἀναζητήσωμε: α) στὸ σκοπὸ τῆς ἀγωγῆς καὶ β) στὴν ψυχολογία τοῦ ἐφήβου. Ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ εἶναι ἀρκετὸ νὰ σημειώσωμε ὅτι ἡ ἀγωγή, ἡ παιδεία γενικὰ στὴν οὐσία της εἶναι πάντα ἡ ὑπεύθυνα καὶ ἐνεργητικὴ προσπάθεια νὰ ἀποκαλυφθῇ στὸν κάθε τρόφιμο τὸ ἰδανικὸ πρότυπο, ἡ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ καλεῖται νὰ πραγματώσῃ καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του καὶ μὲ τίς δυνάμεις ποὺ διαθέτει. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὸ κάλεσμα δὲν ὑπάρχει ἀγωγή. «Ἐπὶ παιδείᾳ» εἶπε πρῶτος ὁ Πλάτων ἄγεται ὁ ἄνθρωπος. Γιὰ νὰ καλλιεργήσῃ τὸ ἀνθρώπινο τοπίο του, νὰ πραγματώσῃ τὴν ἀνώτερη φύση του, τὴν πνευματικὴ του φύση, γιὰ νὰ γίνῃ λοιπὸν ἄνθρωπος, νὰ ἐξανθρωπισθῇ, γι αὐτὸ παιδεύεται ὁ ἄνθρωπος.

Ἄφου αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσωμε, ἂν πραγματικὰ τὸν ὑπηρετοῦν τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, ἂν δηλαδὴ εἶναι μορφωτικὰ ἀγαθὰ. Καμμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ μύηση, ἡ στοιχειώδης βέβαια μύηση στὴ φιλοσοφία, τὴ λογικὴ, (προσθέτω καὶ τὴ λογικὴ διότι πιστεύω ὅτι ὁ νομοθέτης δὲν τὴν ἀποκλείει, ἀλλὰ καταδικάζει τὸν τρόπο τῆς προσφορᾶς της), τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ἀγωγή τοῦ πολίτου μὲ τὴν προσφορὰ τῶν στοιχείων τοῦ δικαίου εἶναι πολύτιμα μορφωτικὰ ἀγαθὰ. Ἀποκαλύπτουν βασικὰς πλευρὰς τῆς ἀνώτερης φύσης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν πραγμάτωσιν τῆς ὁποίας χειραγωγεῖται ὁ νέος, τὸ φιλοσοφεῖν καὶ τὸ πολιτεύεσθαι. Μέσα στὸ πρῶτο, ἐννοῶ τὸ φιλοσοφεῖν, ἀντικρύζομε τὸν ἄνθρωπο, θηρευτὴ τῆς ἀληθείας, νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰ καίρια, τὰ ριζικὰ προβλήματα, νὰ δίνη ἀπαντήσεις ποὺ θεμελιώνουν, παρέχουν νόημα σὲ ὅλο τὸ πνευματικὸ του ἔργο καὶ στὴ ζωὴ του καθόλου. Ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ φιλοσοφεῖν εἶναι ἡ ἀποκάλυψη μὲ τὴν ψυχολογία τῆς πνευματικῆς οὐσίας, τῆς ἐσωτερικότητος ποὺ δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ «συνειδέσθαι», τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸν ἄνθρωπο λειτουργεῖ συνείδηση καὶ ὅτι αὐτὸ εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τοῦτο, πιστεύω, πρέπει νὰ εἶναι τὸ μεγάλο κέρδος, τὸ πολύτιμο γιὰ τὴν ἀγωγή τοῦ νέου δῶρο τῶν στοιχείων τῆς ψυχολογίας. Τὸ δεύτερο, ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτη, θὰ βοηθήσῃ νὰ ἀποκαλυφθῇ στὸ νέο ἄνθρωπο πόσο βαθύτατη ρίζα τῆς ζωῆς μέσα στὴν πολιτεία εἶναι τὸ δίκαιο. Τὸ αἶτημα τοῦ δικαίου κάνει ὥστε στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τὴ θέσιν τοῦ ζώου νὰ τὴν πάρῃ ὁ ἄνθρωπος-πολίτης. Μὲ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ φωτισμένα θὰ πάρουν τὸ βάρος ποὺ πρέπει τὰ στοιχεῖα τοῦ δικαίου ποὺ θὰ προσφερθοῦν στὸ νέο μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τὸν ἐνημερώσουν γιὰ τίς ἐπιτεύξεις τοῦ ἀνθρώπου-

πολίτου στον τομέα αυτό, ειδικότερα για τη διάρθρωση, το πνεύμα και τους σκοπούς των θεσμών του δικαίου μέσα στην ελληνική πολιτεία. Αυτά θα τον βοηθήσουν πολύτιμα να οργανώσει τον εαυτό του ως πολίτη, να αποκτήσει με τρόπο συνειδητό το πρόσωπο του πολίτη, να πλάθει μέσα του τον ανθρωποπολίτη.

Αλλά δεν νομίζω ότι πρέπει να επιμείνω περισσότερο στο σημείο του-το. Θα ήταν αδιανόητο αν, εμείς μάλιστα οι Έλληνες, διερωτόμασταν για τη μορφωτική αξία αυτών των αγαθών με τα όποια και η πνευματική φύση του ανθρώπου πραγματώνεται στον υψηλότερο της βαθμό και η ζωή του οργανώνεται «κατ' άνθρωπον», όπως αξίζει στον άνθρωπο.

Ας έρθουμε στα υπόλοιπα, τα έντελως νέα στοιχεία, αυτά που πρώτη φορά εισάγονται στο πρόγραμμα της Μέσης: εννοώ την εισαγωγή στην κοινωνιολογία και τα στοιχεία οικονομικής επιστήμης. Ερωτάται: είναι και αυτά σπουδαία μορφωτικά αγαθά, συντελεστικά του σκοπού της αγωγής; Τα δύο προηγούμενα πρέπει, όπως είπαμε, να παρουσιάσουν στον έφηβο, με τον καταλληλότερο δυνατό τρόπο τον ανθρωπο-φιλόσοφο και τον ανθρωποπολίτη. Τι έχουν να προσφέρουν τα δύο τελευταία; Η εισαγωγή της κοινωνιολογίας προκάλεσε ανησυχίες. «Ποίαν κοινωνιολογία, έρωτούν οι ανησυχούντες, θα διδάξουν εις τους μαθητάς των Μέσων Σχολείων οι μέλλοντες κοινωνιολόγοι; Διότι, εκτός από τα έργα ώρισμένων πράγματι έξαιρέτων επιστημόνων της Κοινωνιολογίας, ό,τι άλλο ονομάζεται κοινωνιολογία χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και ασάφειαν, έφ' όσον δεν είναι άπλή στατιστική κοινωνικών φαινομένων». Δεν είναι δύσκολη ή απάντηση στο έρώτημα τουτο που την πρώτη στιγμή φαίνεται φοβερό. Δεν θα άρκεσθώ στην απάντηση που περιέχεται κιόλας μέσα στο ίδιο το έρώτημα. Αφού, θα έλεγα, υπάρχουν έργα ώρισμένων πράγματι έξαιρέτων επιστημόνων της κοινωνιολογίας, από αυτά θα άντλήσωμε το περιεχόμενο του μαθήματος. Αλλά δεν θα σταματήσω σ' αυτό, γιατί άλλιώς βλέπω το νόημα του μαθήματος. Ξεκίνησα από τη θέση ότι σκοπός της αγωγής είναι να αποκαλύψει στο νέο την ανώτερη φύση του ανθρώπου και να τον έτοιμάσει να την πραγματώσει κι αυτός με τη σειρά του. Έτσι η εισαγωγή στην κοινωνιολογία,-είσαγωγή, μύηση δηλαδή και προσφορά στοιχείων-, σκοπό της έχει να αποκαλύψει στο νέο το πρόσωπο του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος, να τον κάμει να ζήσει το χρυσό λόγο του Άριστοτέλη, ότι φύσει ό άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό, κοινωνικό δηλαδή. Να τον έξοικειώσει με τους βασικούς όρους της αξίας για τον άνθρωπο κοινωνικής ζωής, με τα δύσκολα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει, να του διδάξει τη διάρθρωση και την οργάνωσή της. Αυτά και όσα άλλα θεωρήσει απαραίτητα κατά την πορεία της ή διδασκαλία δεν έχουν σκοπό να κάμουν τον τρώφιμο κοινωνιολόγο, αλλά να ριζώσουν μέσα του τη συνείδηση του κοινωνικού όντος, να τον βοηθήσουν να κατανοήσει την κοινωνία

μέσα στην οποία ζει, να ἐλέγχει τὴ θέση πού παίρνει κάθε στιγμή μέσα σ' αὐτήν, να ἐτοιμαστῆ γιὰ τὴ θέση πού θὰ πάρη ὥριμος πιά μέσα στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, γιὰ τὴ βοήθεια πού θὰ τῆς προσφέρῃ στὸ βαρὺ τῆς ἔργο. Αὐτὸς εἶναι, νομίζω, ὁ κύριος στόχος τοῦ νέου τούτου μαθήματος, ὅπως στόχος τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι νὰ κάμῃ τὸν τρόφιμο ἠθικὸ φιλόσοφο, ἀλλὰ νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ τὴν ἠθικὴ του φύση καὶ τὰ προβλήματα τῆς. Ἄς προσθέσω ὅτι τὸ ἴδιο ἐρώτημα πού προβάλλεται ὡς πρὸς τὴν κοινωνιολογία: «ποῖαν κοινωνιολογίαν θὰ διδάξουν κ.λ.π.» εἶναι δυνατὸ νὰ τεθῆ γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ μαθηματικά,—ἔχομε τὰ εὐκλείδεια καὶ τὰ μὴ εὐκλείδεια μαθηματικά—, καὶ γιὰ τὴ λογική,—ἔχομε τὴν ἀριστοτελικὴ καὶ τὴ σημερινὴ μετααριστοτελικὴ λογική. Γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ μπορεῖ νὰ τεθῆ τὸ ἴδιο ἐρώτημα, ὅπως π.χ. γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ψυχολογία. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση σὲ κανένα τομέα τῆς δὲν εἶναι στατικὴ. Προοδευτικὰ οἰκοδομεῖται. Μέγα εὐτύχημα αὐτό. Ἐξασφαλίζει τὴν ἐλεύθερη στάση καὶ ἐνεργητικότητά τοῦ πνεύματος ἀπέναντι τῶν ἰδίων τῶν ἔργων του. Τίθεται τὸ ἐρώτημα καὶ καλεῖται τὸ πνεῦμα νὰ κάμῃ τὴν ἐπιλογή του κάθε φορά. Καὶ ἡ ἐπιλογή, προκειμένου γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς παιδείας, ρυθμίζεται στὸ βάθος ἀπὸ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ιδεώδη τῆς ἀγωγῆς, στὴν περίπτωσή μας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ιδεώδη τῆς ἐλληνικῆς ἀγωγῆς.

Ἄφησα τελευταῖα τὰ στοιχεῖα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Τὸ νέο τοῦτο στοιχεῖο τοῦ προγράμματος τοῦ Λυκείου εἶναι δυνατὸ νὰ προκαλέσῃ περισσότερη συζήτηση. Εἶναι δυνατὸ π.χ. νὰ προβληθῆ τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἔχη τὴ θέση τῆς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ ἔθετε μὲ τὴ σειρά του ἐπὶ τάπητος τὸ ὄλο θέμα τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς. Τί θὰ εἶχαμε νὰ ἀπαντήσωμε σ' αὐτά; Ἄς σημειώσωμε πρῶτα πρῶτα, ὅτι ἡ οἰκονομία ἔχει διαβληθῆ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα, ἐξ αἰτίας τοῦ ὕλισμοῦ. Ἀφότου δηλαδὴ οἱ ἄκροι ὕλιστές μετέφεραν καὶ στὴν ἔρευνα καὶ ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου τὸ πνεῦμα καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐρευνᾶται ὁ κόσμος τῆς ὕλης. Εἶδαν ἔτσι καὶ τὸν ἄνθρωπο πέρα γιὰ πέρα ὡς μιὰ πτυχή τῆς ὕλης, ἀφοῦ, ὅπως πίστεψαν, ἡ ὄλη ζωὴ καὶ ἐνεργεια τοῦ ἀνθρώπου ἐποικοδομεῖται ἀπάνω σὲ ἓνα ὕλικὸ παράγοντα, τὸν οἰκονομικὸ, πού αὐτὸς διέπει καὶ συνέχει καὶ ἐκφράζει τὴ ζωὴ καὶ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Λάθος μέγα, πιστεύω, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἔκταση πού δίνουν στὸν οἰκονομικὸ παράγοντα, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο τὸν ἐρμηνεύουν. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐμπόδισε τοὺς ἄκρους ὕλιστές νὰ δοῦν ὅτι καὶ ἡ οἰκονομία εἶναι καὶ αὐτὴ ἔργο καὶ ἐπίτευγμα πού ἐκφράζει μὲ τὸν δικό του τρόπο τὴν ἀνώτερη φύση τοῦ ἀνθρώπου, τὸν οἰκονομικὸ ἄνθρωπο, ὅπως εἶπαν (Homo Oeconomicus). Ἐνιαῖος εἶναι φυσικὰ ὁ ἄνθρωπος, καὶ μόνο γιὰ μεθοδικοὺς λόγους ἐξετάζομε τὶς ποικίλες πλευρὲς καὶ ἀπόψεις του,

ἀπομονώνοντάς τις. Είναι λοιπόν και οικονομικός ο άνθρωπος, όπως είναι ηθικός, ή φιλόσοφος, όπως αναπτύσσει την αισθητική του δημιουργία. Ἄλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἄνθρωπος, ἓνα ὄν δηλαδή πού ἔχει τὴ δύναμη νὰ πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὸ ἀπλῶς ζωϊκό, τὸ ἔμβιο ὄν, γι' αὐτὸ εἶναι και ἠθικός και οικονομικός. Μὲ ἄλλα λόγια ἀφοῦ τεθῆ πρώτα ὁ ἄνθρωπος, μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα, ὄχι ἀντιθέτως. Ἐκδήλωση λοιπόν και ἡ οἰκονομία τῆς ἀνώτερης, τῆς πνευματικῆς φύσης μὲ τὴν ὁποία φανερώνεται και πραγματώνεται ἡ «ἀνθρωπότητα», ἡ *humanitas*, τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό, ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ πού κάνει τὸ ὄν γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε ἄνθρωπο.

Ὁ Γάλλος φιλόσοφος και ψυχολόγος Maine de Biran (1766-1824) ἔδωσε μιὰ κλασσικὴ διατύπωση πού καλύπτει ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο. Ἀνάλωσε ὅλη του τὴ ζωή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα του και μάλιστα ἀπὸ τὸ περίφημο ἡμερολόγιο τῶν αὐτοπαρατηρήσεών του, στὴ λύση τοῦ προβλήματος ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἐνεργούμενο τῆς ζωϊκῆς του φύσης ἢ ὄχι. Και κατέληξε στὸ πολύτιμο συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι *simplex in vitalitate*, ἀλλὰ *duplex in humanitate*. *Simplex in vitalitate*, ἀπλὸς στὴ ζωϊκότητά του, κατὰ τὴν μονοκρατορία τῆς παθητικότητας, ὅταν ἀπὸ μόνους τους ἐκδηλώνονται, ἀκολουθώντας τὴ δική τους αἰτιοκρατία, οἱ ζωϊκὲς λειτουργίες. Είναι ὁμοίως *duplex in humanitate*, διπλὸς ὡς πρὸς τὴν «ἀνθρωπότητα», ὡς πρὸς τὸ νὰ εἶναι ἄνθρωπος. Γιατὶ ἐκεῖνο πού ἐπιτρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ ἄνθρωπο εἶναι μιὰ ἐνεργητικότητα πού, συνυφασμένη πάντα μὲ τὴ ζωϊκότητα, φανερώνει ὅτι ἔχομε νὰ κάμωμε μὲ ἓνα ἐγώ, μὲ μιὰ ἐνεργητικὴ ὑπεροργανικὴ, ὅπως τὴν ὀνομάζει, δύναμη, πού συνειδητοποιεῖ ὅτι δρᾷ ἀπάνω σὲ ἓνα ἐμπόδιο πού τῆς ἀντιστέκεται, ἀπάνω σὲ κάτι ἄλλο, τὴν παθητικότητα. Αὐτὴ τὴν ἐνεργητικὴ και ὑπεύθυνη πλευρά, εἶναι μορφωτικὴ ἀνάγκη νὰ τὴν ἀποκαλύψωμε στὸν τρόφιμο τῆς Μέσης και ἀπὸ τὴν οικονομικὴ τῆς πλευρά. Νὰ δείξωμε τὴν οικονομικὴ ἐνέργεια ὡς δύναμη χάρις στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος γίνεται δημιουργὸς οικονομικῶν ἀγαθῶν, νὰ τὸν βοηθήσωμε νὰ κατανοήση και νὰ ἀποτιμήση τὴν πραγματικὴ τους ἀξία και σημασία, νὰ τὸν ἐφοδιάσωμε μὲ τὰ στοιχεῖα και τὶς βασικὲς ἐννοιες πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ βαδίζει και ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ στερεὰ στὴ ζωή του και γενικὰ μέσα στὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του. Τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταληγομε, ὕστερα ἀπὸ τὴ σύντομη τούτη ἐπισκόπηση, εἶναι ὅτι ἔχει τὴ θέση τῆς και ἡ οἰκονομία μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ εἶναι και αὐτὴ ὑπεύθυνη ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποία πραγματώνεται ἡ πνευματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου και ἀνταποκρίνεται και αὐτὴ στὸ αἶτημα γιὰ τὴν πολυμερὴ μὀρφωση τῆς συνείδησης τοῦ τροφίμου, πού θέλει νὰ φέρη τὸ νέο σὲ ἐπαφή μὲ ὁλόκληρο τὸν ἄνθρωπο.

Θὰ προσθέσω ὅτι αὐτὴ τὴν ἀξία ἔδιναν στὴν οἰκονομία και οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι και μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν ταξινομήση

του τῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία, ὅπως παρατήρησαν σύγχρονοι ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας, περιέχει δυὸ κύκλους σπουδῶν μέσα στὸ Λύκειο. Σὲ τρεῖς τάξεις χωρίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἐπιστῆμες: τὶς ποιητικές, ποὺ διερευνοῦν τοὺς κανόνες μὲ τοὺς ὁποίους ἐπιτελεῖται ἓνα ἔργο, παράδειγμα ἢ ποιητική, ἢ ρητορική καὶ ἢ ἀρχιτεκτονική· τὶς πρακτικές, ποὺ διερευνοῦν τὴν ἴδια τὴν πράξη, τὴν ἐνέργεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἔργο, παράδειγμα: ἢ πολιτική, ἢ φρόνηση (ἢ ἠθική δηλαδὴ) καὶ ἢ οἰκονομία· καὶ τὶς θεωρητικές, αὐτὲς ποὺ ἀφιερώνονται στὴ θεώρηση, γι' αὐτὴν τὴν ἴδια, στὴ γνώση γιὰ τὴ γνώση. Σ' αὐτὲς ἀνήκουν τὰ μαθηματικά, τὰ φυσικά, τὰ μεταφυσικά. Τὶς δυὸ πρῶτες τάξεις θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαραίτητες γιὰ τὴ μόρφωση τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων· ἢ τρίτη εἶναι γιὰ κείνους ποὺ ἔργο τῆς ζωῆς τους θέτουν τὴ θήρα τῆς ἀλήθειας, γιὰ τὴν ἀλήθεια. Πιὸ γενναϊόδωροι ἐμεῖς, ἀντλοῦμε γιὰ τὴ μορφωση τοῦ νέου ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ σπουδαῖο ὅμως γιὰ τὸ ζήτημά μας εἶναι ὅτι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου θεωρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν οἰκονομία. Καὶ ἡ σύγχρονη παιδαγωγικὴ σκέψη συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀρκοῦμαι νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ὁ σύγχρονός μας Spranger, ποὺ ἰδιαίτερα τὸν ἀπασχόλησε τὸ θέμα τῶν μορφωτικῶν ἀγαθῶν, ὁδηγήθηκε μὲ τὴν τυπικεύουσα μέθοδό του στὴ διάκριση τῶν γνωστῶν 6 πεδίων πολιτιστικῆς δράσεως. Ἐνα ἀπὸ τὰ πεδία αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα καλεῖται ἡ ἀγωγή νὰ ἐπιλέξῃ τὰ μορφωτικὰ στοιχεῖα τῆς εἶναι ἢ οἰκονομία.

Ἄνεφερα τὶς ἔννοιες ἀνθρωπισμός καὶ ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα. Καλὸ εἶναι, νομίζω, νὰ σταματήσω λίγο σ' αὐτές. Μοῦ εἶναι ἀρκετὸ νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἀνθρωπισμός καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα σήμερα δὲν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ στενός, ὁ ἀποκλειστικὸς ἀνθρωπισμός τῆς Ἀναγέννησης· οὔτε ὁ ἀνθρωπισμός τοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο μόνο ὡς λόγο, οὔτε ἴσως ὁ νεοανθρωπισμός τῶν ἀρχῶν κυρίως τοῦ αἰώνα μας. Ἐχει ρίζες ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἀλλὰ εἶναι καὶ τι πλεόν, ποὺ ἐπιτρέπει πλατύτερη καὶ καθολικώτερη θεμελίωση. Ἐχομε σήμερα εὐτυχῶς ἀντιληφθῆ τὶς πλούσιες πηγές ἀνθρωπισμοῦ ποὺ περιέχει τὸ Χριστιανικὸ πνεῦμα καὶ γι' αὐτὸ μιλοῦμε γιὰ ἐλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή. Αἰσθανόμαστε γενικὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προσέξωμε τὸ ἀνθρωπιστικὸ βᾶθος ποὺ περιέχουν ὅλα τὰ σπουδαῖα ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, στοὺς κύριους τομεῖς τῆς δράσης του, αὐτὰ ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν πορεία πρὸς τὴν πραγμάτωση τῆς ἀνώτερης φύσης του, ὅπως τόσες φορές εἶπα. Πλατύτερη λοιπὸν εἶναι σήμερα ἡ βάση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο. Ἔως τώρα ἡ παιδεία μας ἔρριξε κυρίως τὸ βᾶρος τῆς στοὺς κύριους φορεῖς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος, στὰ ἀνθρωπιστικὰ γράμματα. Τὸν δέκτη, αὐτὸν ποὺ δέχεται καὶ πρέπει νὰ ζωογονῆ τὸ πνεῦμα τῶν φορέων δὲν τὸν βοήθησε ὅσο πρέπει. Αὐτὸς ὅμως εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, ὁ δέκτης ποὺ θὰ ξέρη καὶ θὰ μπορῆ σὲ κά-

θε του ενέργεια και δράση να βλέπη τὸ ἀνθρώπινο βάθος σὲ ὅ,τι κάνει καὶ νὰ τοῦ ἀποθέτη τὴν ἀξία σφραγίδα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸν τὸν στόχο ἔχει ὑπόψη του ὁ Μ. Βασίλειος ὅταν λέγη στὸν μοναχὸ τὴν ἀκόλουθη βαθύτατη ρήση του: «Προσευχῆς, λέγει, καὶ ἐργασίας...πᾶς καιρὸς ἐπιτήδειος, ὥστε μεταξὺ τὰς χεῖρας κινουῦντα πρὸς τὰ ἔργα...καὶ τὴν προσευχὴν πληροῦν» (1).

Αὐτὸν τὸν στόχον θέλει ὁ νομοθέτης νὰ ὑπηρετήσουν τὰ νέα μαθήματα μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνθρώπου στὰ σπουδαιότερα ἔργα του, ὥστε ὁ τρόφιμος νὰ ἀποκτᾷ βαθύτερη καὶ πληρέστερη μέσα του τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου καὶ νὰ τὴ σώζη σὲ ὅποια ἐνέργειά του, σὲ ὅποιο βῆμα του.

Εἶδαμε τοὺς λόγους πού συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν νέων μορφωτικῶν στοιχείων στὸ πρόγραμμα τοῦ Λυκείου. Ἄς σημειώσωμε ὅτι ὅλα στὸν ἄνθρωπο ἀναφέρονται, κοινὸ τους βάθος ἔχουν μιὰ φιλοσοφικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ὠρισμένη κάθε φορὰ πλευρά. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς ομάδας τῶν social sciences, τῶν κοινωνικῶν μαθήσεων, πού σὲ μεγαλύτερη ἔκταση προσφέρει στοὺς τροφίμους τῆς ἡ ἀμερικανικῆ παιδείας. Ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποβλέπουν στὴ βαθύτερη γνωριμία ἀπὸ τὸ νέο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὴ ἡ ρίζα στὸ παρὸν πρέπει νὰ κάμη δυνατὴ τὴ ζωντανότερη ἐπαφὴ μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὸν πλουσιώτερο φωτισμὸ τοῦ παρόντος ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ παρελθόντος. Πρέπει νὰ θυμίσωμε ὅτι στὸ σημεῖο τοῦτο πλεονεκτικὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ Ἑλληνοσ ἐκπαιδευτικοῦ. Γιατὶ ὅλα τὰ μορφωτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ὅποια μιλοῦμε εἶναι, ὄχι μόνο στὴ ρίζα καὶ στὴ βάση τους, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλοκληρωμένες συλήψεις ἐπιτεύγματα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἡ διδασκαλία τους λοιπὸν θὰ πρέπει κάθε στιγμή νὰ παρέχη τὴν εὐκαιρία γιὰ πλούσιο διάλογο μὲ τοὺς ἀρχαίους, γιὰ ζωντανὴ ἐπαφὴ τῶν τροφίμων μὲ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ μάλιστα τὶς πολυτιμότες ἐκδηλώσεις καὶ ὑψηλότετες πτήσεις του. Πτήσεις πάντα ζωογόνες πού ἐξακολουθοῦν νὰ διδάσκουν τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ προσδιορίζουν μὲ τὸ φῶς τους τὴν πορεία του.

Ἄν ἔρθουμε τώρα στὴν ἐκπαιδευτικὴ πράξη, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ δυσκολώτερο παιδαγωγικὸ πρόβλημα πού ἔχομε νὰ ἀντιμετωπίσωμε εἶναι τὸ τί θὰ διδάξωμε, ἡ διδακτέα ὕλη ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, καὶ τὸ πῶς θὰ τὰ διδάξωμε, ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μεθόδου, ὅσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ πνεύματος μὲ τὸ ὅποιο θὰ τὰ προσφέρωμε. Οἱ ἐκπαιδευτικοὶ αἰσθάνονται ἀσφαλῶς, ὅτι τὸ μεταρρυθμιστικὸ νομοθέτημα τοὺς καλεῖ σὲ μιὰ νέα ἐπιστράτευση τῶν δυνάμεών των. Πρόθυμοι θὰ εἶναι νὰ ἀνταποκριθοῦν. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ εἶναι βέβαιοι, ὅτι δὲν θὰ ἀφεθοῦν μόνοι τους στὴν ἀντιμετώπιση καὶ λύση τῶν δυσκολιῶν, ὅτι ἡ ἀνωτάτη ἡγεσία τῆς παιδείας θὰ τοὺς παρασταθῇ μὲ τὴν πα-

1. Ἑλληνικὴ Πατρολογία Migne, ΛΑ', 1012 C.

ροχή τῶν ἀναγκαίων διδακτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν ὁδηγιῶν καὶ τῶν καταλλήλων διδακτικῶν ἐγχειριδίων.

Θὰ μπορούσα νὰ σταματήσω ἐδῶ. Σκέπτομαι ὅμως ὅτι εἶναι πιθανὸ ἓνας ὑποθετικὸς συζητητῆς νὰ μοῦ ἔλεγε: συμφωνῶ ὡς πρὸς τὴν μορφωτικὴ ἀξία τῶν νέων στοιχείων, μήπως ὅμως οἱ μαθήσεις αὐτὲς ξεπερνοῦν τὶς δυνάμεις τοῦ ἐφήβου; Τὴν ἀπάντησιν εὐλογη τούτῃ ἀπορία θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσωμε εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἐφήβου. Ἐάν καὶ ὁ ἐφηβὸς χαρακτηρίζεται ὡς κάτι τὸ ἄπιαστο, καὶ γιὰ αὐτὸ προσδιορίζεται ἀρνητικῶς ὡς κάτι ποὺ δὲν εἶναι πιά (δὲν εἶναι πιά παιδί) καὶ κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμη (δὲν εἶναι ἀκόμη ὄριμος), οὔτε ἄπιαστος εἶναι, οὔτε ἀρνητικὸς. Ἡ ἐφηβεία ἀποτελεῖ μιὰ πολὺτιμὴ θετικὴ περίοδο τῆς ζωῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἐπιτελεῖται μιὰ δευτέρη, θὰ λέγαμε γέννησις τοῦ ἀνθρώπου. Τότε συνειδητοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος τὴν πνευματικὴ φύσεώς του, τότε ριζώνει καὶ θεμελιώνεται καὶ ἀναπτύσσεται τὸ πνευματικὸ ἐγώ, τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα στὸν ἐφηβὸν καὶ μετὰ τὸν ἐφηβὸν ἐτοιμάζεται ὁ ὄριμος ἄνθρωπος. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀκολουθεῖ μιὰ πορεία ποὺ διαρκεῖ ὅσο καὶ ἡ ἐφηβεία, ἀπὸ τὸ 12ο ἕως ποῦμε ὡς τὸ 18ο ἔτος περιόδου, πορεία ποὺ σημαδεύεται ἀπὸ ὄρισμένες μόνιμες ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες φανερώουν τὰ στάδια καὶ τὶς φάσεις αὐτῆς τῆς ἀνθρωπογονίας. Κοινὸς τύπος εἶναι, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν πνευματικῶν του ἱκανοποιήσεων ἐπιτρέπει στὸν ἐφηβὸν νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένον εἰς τὸ ἀφηρημένον, ἀπὸ τὴν ἐπιποπτεία εἰς τὴν ἐννοια· νὰ περάσῃ εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ἰδεῶν, σκέψεων. Ἀπὸ τὴ φύσιν του λοιπὸν ὁ ἐφηβὸς στρέφεται πρὸς τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Χρέος τῆς ἀγωγῆς νὰ τοῦ παρασταθῇ κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον εἰς τὴν πολὺτιμὴν τούτῃ ὥρᾳ. Αὐτὸ τὸ πέρασμα, αὐτὴ τὴ στροφή μπορούμε νὰ τὰ δοῦμε εἰς ὅποιονδήποτε τομέα τῆς ἐφηβικῆς ζωῆς. Μὲ τρόπον ἀνάγλυφο ἐμφανίζεται εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἐφήβου ἀπέναντι εἰς τὴν κοινωνίαν, εἰς τὴν προσαρμογὴν του, ὅπως λέμε, εἰς τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Τὸ περιβάλλον αὐτὸ διακρίνεται, ὡς εἶναι γνωστὸν, εἰς ἐξωτερικὸν καὶ εἰς ἐσωτερικὸν. Μὲ τὸ ἐξωτερικὸν νοοῦμε τὰ ἄπτα καὶ συγκεκριμένα ἔργα, τὶς πραγματώσεις τῆς κοινωνίας, τὴν δράσιν τῆς γενικῆς καὶ τὶς ἐνέργειαι καὶ πράξεις τῆς. Μὲ τὸ ἐσωτερικὸν νοοῦμε τὰ ἐσωτερικὰ κίνητρα, τὶς ἰδέαι, τὰ ἰδεώδη καὶ τὶς ἀξίαι ποὺ ἐκφράζονται μετὰ τὰ ἔργα, αὐτὰ ποὺ ὠθοῦν εἰς τὰ ἔργα, τὰ ἐμπνέουν καὶ τὰ διέπουν. Ἡ ψυχολογικὴ ἐρευνα τῆς πορείας ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ ἐφηβὸς κατὰ τὴν προσαρμογὴν του εἰς τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον δείχνει ὅτι κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐφηβείας (12ο-15ο ἔτος) τὸ ἐνδιαφέρον του, παρὰ τὰ πρῶτα πτερουγίσματα πρὸς τὸ ἀφηρημένον, στρέφεται κυρίως πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν κοινωνικὸν περιβάλλον, πρὸς τὰ ἔργα καὶ τὶς πραγματώσεις· ἔλκεται ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ τὶς πράξεις των, ἀναζητᾷ τὰ πρότυπα του εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀνθρώπων ποὺ διέπρεψαν εἰς τὸ παρελθόν ἢ διαπρέπουν τώρα μετὰ τὴν δράσιν τους. Οἱ ἥρωες, π.χ. καὶ οἱ ἡρωϊκὰς πράξεις προκαλοῦν τὸ θαυμασμὸν του. Κατὰ τὴν δευτέραν περί-

οδο τῆς ἐφηβείας πού ἀντιστοιχεῖ στά ἔτη τοῦ Λυκείου (15ο-18ο ἔτος) τὸ ἐν-
 ἐνδιαφέρον στρέφεται κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Θέλει
 τώρα ὁ ἔφηβος νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ συλλάβῃ τὶς ἀρχές καὶ τὶς ἰδέες, τὶς ἀξίες
 καὶ τὰ ἰδανικά, μὲ ἄλλα λόγια τὴν πνευματικὴ ὑποδομὴ τῆς ζωῆς, τῆς ἀτο-
 μικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς. Καὶ ὄχι μόνο νὰ τὰ κατανοήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ κρί-
 νῃ, νὰ τὰ ἀποτιμήσῃ. Νὰ λοιπὸν ὅτι κατὰ φυσικὸ τρόπο, μὲ τὴν ἀνάπτυξη
 τῶν ἐσωτερικῶν του δυνάμεων ὁ ἔφηβος ἀνοίγει τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του καὶ
 τὰ φτερά τοῦ νοῦ του γιὰ νὰ ἀφομοιώσῃ τὸ ἐσωτερικὸ νόημα καὶ βάθος τῶν
 ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δῆ τὸν ἄνθρωπο φιλόσοφο καὶ πολίτη καὶ μέλος τῆς
 κοινωνίας καὶ δημιουργὸ ἀγαθῶν πνευματικῶν, οἰκονομικῶν. Πόσο μεγάλη
 ἀνάγκη ἔχει κατὰ τὴν εὐλογημένη αὐτὴ ὥρα ἀπὸ τὴ σοφὴ συμπαράσταση
 τοῦ παιδαγωγοῦ τὸ ξέρομε καὶ τὸ ζοῦμε ὅλοι ὅσοι ἔργο τῆς ζωῆς μας ἔχομε
 κάμει τὴν ἀγωγή. Διψασμένος εἶναι ὁ ἔφηβος γιὰ πνευματικὴ τροφή, καὶ ὅσο
 περισσότερο διψασμένος τόσο τὸ καλύτερο, ἀλλὰ ἔχει μεγάλη ἀνάγκη ἀπὸ τὴν
 συμπαράσταση τοῦ ὄριμου, ὄχι κυρίως διότι διψᾷ, ἀλλὰ διότι εἶναι ἀνώριμος,
 διότι ἔχει μεγάλη ἐμπιστοσύνη στὶς δικές του δυνάμεις. Ἔχει ἀνακαλύψει
 τὴ δύναμη τοῦ λόγου καὶ τῆς λογικῆς καὶ μὲ μεγάλη εὐκολία δίνει ἀπόλυτη
 τιμὴ στὴν κρίση του. Φέρεται πρὸς τὰ ὑψηλὰ καὶ τὰ μεγάλα, ἀλλὰ εἶναι μο-
 νοκόμματος καὶ δογματικὸς. Δὲν βλέπει ὅτι οἱ κρίσεις του, πού τὶς πιστεύει
 ἀπόλυτα σωστές, δὲν ἐρμηνεύουν στὸ βάθος παρὰ τὴ βούληση καὶ τὴ συναι-
 σθηματικὴ του τάση. Ἡ κρίση του, δὲν ἀντέχει στὸν ἔλεγχο, εἶναι συχνὰ ἓνα
 λογικοφανὲς ἐπικάλυμμα συναισθηματικῶν καὶ βουλευτικῶν παρορμήσεων.

Ἔτσι αὐτὰ δηλώνουν τοὺς κινδύνους, ἀλλὰ καὶ τὶς πνευματικὲς ἐκτροπές
 στὶς ὁποῖες εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποπέσῃ ὁ ἔφηβος ἂν μείνῃ ἀβοήθητος, ἂν δὲν
 χειραγωγηθῇ μὲ κόπο καὶ μὲ σοφία πρὸς τὰ ἀνηφορικὰ μονοπάτια τοῦ πνεύ-
 ματος καὶ δὲν χαράξῃ σωστὰ τὸ δρόμο πού καὶ ὡς ὄριμος θὰ ἀκολουθήσῃ
 στὴ ζωὴ του. Ἄν αὐτὸ δὲν συμβῆ, ὑπάρχει ὁ μεγάλος κίνδυνος νὰ μείνῃ ἔφη-
 βος σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, ἀνώριμος δηλαδὴ ὡς πρὸς τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ
 του πορεία. Ὅλες οἱ μαθήσεις φυσικὰ τῆς Μέσης Παιδείας τὸν ἴδιο σκοπὸ
 ὑπηρετοῦν στὸ βάθος, βοηθοῦν δηλαδὴ τὴν καλὴ θεμελίωση καὶ διαμόρφωση
 τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ ἐφήβου, ἀλλὰ τὸ περισσότερο
 βάρος θὰ ὁμολογηθῇ, πιστεύω, ὅτι πέφτει στὰ θρησκευτικὰ, στὸ γλωσσικὸ
 μάθημα καὶ σὲ τοῦτα τὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, πού ὅλα στὸν ἄν-
 ἄνθρωπο καὶ στὰ κύρια ἔργα του στρέφονται. Σ' αὐτὰ κυρίως ἀνήκει ἡ εὐθύνη
 νὰ φωτίσουν τὴν κρίση καὶ τὴν πράξη μὲ τὴ γνώση, νὰ θρέψουν καὶ νὰ μεστῶ-
 σουν τὴν ψυχὴ τοῦ νέου.

Ὅσο ὅμως καὶ ἂν εἶναι πολύτιμο ἐφόδιο ἡ ἀνάπτυξη τῶν νοητικῶν δυ-
 νάμεων πού ἐπιτρέπει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο στὸ ἀφηρημένο, δὲν
 εἶναι τὸ μόνο πού διαθέτει ὁ ἔφηβος. Πλήθος σπουδαῖες τάσεις φανερώνον-
 ται κατὰ τὴν ἐφηβεία, ὅπως ἡ τάση γιὰ ἀνεξαρτησία, ἀκόμη καὶ γιὰ οἰκονο-

μικὴ ἀνεξαρτησία, ἡ τάση ποὺ ὑπαγορεύει τὴ νέα στάση ἀπέναντι τοῦ ἄλλου φύλου, ἡ ἰδιαίτερη δύναμη μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἐφηβεία ἡ φιλία, ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποκτᾶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔνταξη καὶ τὴ δράση μέσα σὲ ομάδες καὶ ὀργανώσεις καὶ ἄλλες πολλές ὑγιεῖς τάσεις. Τάσεις ποὺ δημιουργοῦν προβλήματα καὶ ἀνοίγουν ὀρίζοντες· ποὺ ἀποτελοῦν στὸ βάθος τὸ ἀπαραίτητο ἔδαφος ποὺ καλεῖται ἡ ἀγωγή νὰ καλλιεργήσῃ καὶ νὰ θεμελιώσῃ πάνω σ' αὐτὸ μὲ τὴν εὐλογημένη σπορά της τὸ πρόσωπο τοῦ νέου ἀνθρώπου, τοῦ στοχαστῆ καὶ τοῦ πολίτη, τοῦ μέλους τῆς κοινωνίας, τοῦ δημιουργοῦ ἀγαθῶν.

Εἶναι λοιπὸν ὁ ἐφηβος ἱκανὸς καὶ ἔτοιμος νὰ δεχθῆ τὴν πνευματικὴ τροφή ποὺ περιέχουν τὰ νέα στοιχεῖα, φτάνει μόνον νὰ ξέρωμε πῶς καὶ ὡς ποῦ θὰ προχωρήσωμε.

Θὰ κλείσω τὸ λόγο, ποὺ φοβοῦμαι ὅτι ἐμήκυνα ὑπὲρ τὸ δέον, τὴν ὥρα μάλιστα ποὺ ἀπευθύνομαι πρὸς εἰδότας, μὲ κάτι ποὺ ἄφησα τελευταῖο, ὄχι ἐλάχιστο. Θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ προσθήκη τῶν νέων στοιχείων δὲν ἀποτελεῖ κάτι τὸ ξένο πρὸς τὴν παράδοση τῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Μὲ τὴν προσθήκη αὐτὴ ξαναφέρνομε στὴ ζωὴ τὴν ὡραία παράδοση ποὺ τόσο καρποφόρησε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, στὴν πρώτη περίοδο ὅπου ἀναγεννήθηκε καὶ ἀνθίσε ἡ παιδεία στὸ «δουλεῦον γένος». Ἡ παράδοση αὐτὴ «κακῇ τῇ μοίρᾳ» ἔσβυσε σιγὰ σιγὰ κατὰ τὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρόνια. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, τῆς Ἀθωνιάδος, τῆς σχολῆς τῶν Ἰωαννίνων, τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Χίου, τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης καὶ ἄλλων. Σὲ ὅλες αὐτὲς οἱ τρόφιμοι ἐποτιζοντο μὲ τὰ νάματα τῆς φιλοσοφίας, ἐμμοῦντο στὴ φιλοσοφικὴ γενικὰ σκέψη, ὄχι μόνον στὴ λογικὴ, ἀπὸ τοὺς διδασκάλους τοῦ Γένους, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, τὸν Βενιαμὴν τὸν Λέσβιο, τὸν Θεόφιλο Καῖρη καὶ πόσους ἄλλους.

Δὲν πρέπει νὰ ἀμφιβάλλομε ὅτι, ὅπως καὶ τότε, καὶ τώρα πλούσιος θὰ εἶναι, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ θερισμὸς. Μεγαλύτερη ἄλλωστε εἶναι ἡ ἀνάγκη στὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ νέους πλούσια καὶ καλὰ συγκροτημένους, ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ παγκόσμια κλίμακα ποὺ μᾶς ἔδωσε τόσο παραστατικὰ ὁ κ. Ὑφυπουργὸς τῆς Παιδείας, ἀλλά, θὰ ἔλεγα, γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν προκοπὴ του.